

ДИНАМИКА НА ПОТРЕБЛЕНИЕТО И СПЕСТЯВАНЕТО НА ДОМАКИНСТВОТА В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПЕРИОДА 2001-2015 Г.**ас. д-р Димитър Д. Дамянов***Университет за национално и световно стопанство – София***HOUSEHOLD CONSUMPTION AND SAVING DYNAMICS IN BULGARIA 2001 – 2015****Asst. Prof. Dimitar D. Damyanov, PhD***University of National and World Economy – Sofia*

Анотация: Потреблението и спестяването на домакинствата са сред най-важните индикатори, свързани както с краткосрочните колебания, така и с дългосрочното развитие на всяка една национална икономика. В доклада е представен анализ на динамиката на двете променливи в България през последните 15 години, като се акцентира върху основните тенденции в тях на макрониво, особеностите на вътрешната им структура и факторите, които оказват влияние върху тях. Основните изводи са за ясно изразено влияние на рецесията от 2009 г. върху двете променливи, както и за слабо влияние на нормата на възвращаемост и развитието на финансовата система, предопределено главно от относително ниското равнище на разполагаемите доходи.

Abstract: Household consumption and saving are among the most important economic indicators, closely related to both the short-run fluctuations as well as the long-run development of every national economy. This paper presents an analysis of the dynamics of these two variables in Bulgaria over the past 15 years. The focus is on the main trends at the macro level, the internal structure, and the factors influencing consumption and saving. The results show a strong impact of the 2009 recession on the two variables, as well as the weak effects of financial development and changes in the rates of return, which can be attributed to the relatively low level of disposable income.

Ключови думи: потребление, спестяване, богатство, ликвидни ограничения

Keywords: consumption, saving, wealth, liquidity constraints

Въведение

Изучаването и анализът на динамиката и структурата на потреблението и спестяването на домакинствата в една икономика са също толкова съществени, колкото и познаването на общото икономическо представяне, инвестициите, инфлационните процеси, състоянието на пазара на труда и т.н. От една страна, потреблението е най-големият елемент в разходната структура на БВП във всяка една икономика, включително и в българската. Като такъв, неговата динамика има важно значение за формирането на динамиката на БВП като цяло, поради което е обичайно голяма част от мерките за стимулиране или ограничаване на растежа на дадена икономика, предприемани от съответните власти, да бъдат насочени именно към него. От друга страна

на, анализът на потреблението на различните групи от населението (според техните доходи, брой на членовете на домакинството, професионален статус, заетост и др.) дава представа за факторите, които определят поведението на домакинствата и позволява да се правят прогнози за бъдещата му динамика.

Що се отнася до спестяването, въпреки че обикновено то привлича ограничен интерес, главно във връзка с текущите изменения на депозитите в банковите институции, неговата важност за цялостното акумулиране на средствата, необходими за инвестициите в икономиката, трябва да бъде дебело подчертана. Всяко отлагане на потреблението за бъдещ период представлява възможност за създаване на нов производствен капацитет, който да доведе до увеличаване на доходите в бъдещето. Недостатъчността на вътрешното спестяване ограничава и оскъпява инвестициите или прави икономиката зависима от външно спестяване. Заедно с това, различните структурни разрези на спестяването, както и анализът на детерминантите, които го определят, са пътят, който позволява да се достигне до възможността за неговото прогнозиране и предвиждане на ефектите върху него от различни промени в правителствените политики. Не на последно място, текущите изменения в спестяването и потреблението на домакинствата дават информация, която може да се използва при прогнозирането на не една макроикономическа променлива, като например лихвените проценти, съвкупното търсене, динамиката на БВП и т.н.

В този смисъл в доклада са представени резултати от изследване на динамиката на потреблението и спестяването на домакинствата в България за последните 15 години, както и някои основни фактори, които оказват влияние върху нея. Преобладаващата част от анализа се базира на данни от наблюденията на домакинските бюджети, публикувани от НСИ, но освен тях са използвани и данните за депозитите на домакинствата, предоставяни от БНБ. В същото време анализът не навлиза в детайли, свързани със структурата на потреблението по стокови групи и по социални групи, а има предимно макроикономически характер. Отличителна характеристика на разглеждания период е фактът, че той обхваща както години на бърз икономически растеж, така и на рязък спад и последвало бавно възстановяване на доходите.

Теоретични съображения

Според неокласическата икономическа теория, и по-конкретно хипотезите за постоянния доход (ХПД) и за жизнения цикъл (ХЖЦ), определящо за дългосрочната динамика на потреблението на домакинствата е равнището на тяхното жизнено богатство, представено от дохода, получаван в рамките на трудовата кариера, и наследените от предходните поколения финансови и нефинансови активи. Това означава, че краткосрочните отклонения на текущите доходи от тяхното обичайно (дългосрочно, трайно) равнище не следва да имат значение за динамиката на потреблението и в дългосрочен период средните склонности към потребление и към спестяване следва да се колебаят около една относително постоянна стойност [8, 9, 11]. Разбира се в краткосрочния анализ е възможно да се открие известна зависимост на текущото потребление от текущия доход, особено при разглеждане на поведението на групи от домакинства с различни доходи (например при децилна групировка), но в повечето изследвания, разглеждащи достатъчно дълъг период от време, такава зависимост не се открива.

В същото време базисната теория на потреблението и спестяването стъпва върху няколко важни предположения, които нерядко са обект на критика като практически неизпълними в действителност, дори във високоразвитите икономики. Сред тях са рационалността в поведението на икономическите агенти, възможностите за

точно предвиждане на бъдещите изменения в техните доходи и безпроблемният им достъп до кредитните пазари.¹ Една част от тях са трудни за възприемане още на общо теоретично ниво, като например предполагаемата крайна рационалност в поведението на домакинствата, а други са свързани с конкретните условия в дадена национална икономика и също твърде често се оказват нереалистични.

Например, домакинствата рядко разполагат с точна информация за бъдещите изменения на своите доходи. Най-често информационната им осигуреност е ограничена в рамките на сравнително кратък период в бъдещето, докато в дългосрочен план работещите могат да правят по-скоро само приблизителни прогнози за това как ще се изменят доходите им на базата на сравнения, прогнози за икономическото развитие и др. Освен това, подобно на множество други страни, в България са налице доказателства за съществени затруднения в достъпа на големи групи от домакинства до кредитния пазар, при което е много по-вероятно тяхното потребление просто да следва динамиката на текущия доход при само минимално спестяване.

Посочените съвсем накратко теоретични съображения на анализа на потреблението и спестяването могат да служат като въведение в следващото представяне на особеностите на двете променливи в България през периода от началото на XXI в. до 2015 г.

Потребление и спестяване в България

Потреблението на домакинствата е най-големият разходен поток в националната икономика. Тяхното спестяване от своя страна е единият от трите компонента на националното спестяване, заедно със спестяването на фирмите и на правителството. На **Фиг. 1** са представени данни за двете променливи в България през наблюдавания период, от които се забелязват няколко основни закономерности. На първо място, в динамиката на потреблението и на спестяването могат да се обособят два подпериода, първият от които обхваща годините до 2007 г. и съвпада с продължителния период на растеж на българската икономика, а вторият включва годините след 2007 г. През първия подпериод потреблението нараства с относително постоянен темп, а нормата на спестяване е средно 3,4% и също се отличава с относителна стабилност. Основни фактори за това са положителното развитие на икономиката, изразяващо се в нарастване на реалните доходи със средно около 5% на година и намаляване на безработицата от над 19% през 2001 г. до 6,9% през 2007 г. Към това трябва да се добавят и свързаните с тях оптимистични очаквания на икономическите агенти в краткосрочен период, както и стабилизирането на финансовата система, което повишава доверието във финансовите институции.

Средната норма на спестяване през втория подпериод се повишава до 8,5%, т.е. с около 2,5 пъти спрямо предходния. Това нейно поведение може да се отдаде на повишената несигурност за развитието на икономиката, предизвикана от неблагоприятните колебания в доходите и увеличаването на безработицата от 5,7% през 2008 г. до 13,0% през 2013 г., преди лекия спад в последните две години, както и предизвиканата от това предпазливост у домакинствата във връзка с евентуална загуба на доход. Тези обстоятелства се допълват и от запазилата се стабилност на финансовата система.

¹ Доказателства за нарушаване на посочените предположения и разработени теоретични модели за поведението на променливите при обстоятелства, различаващи се от тях, могат да се открият например в [3] [4] [6] [12] и други.

Изчислено от автора по: НСИ. *Бюджети на домакинствата в Република България 2001 – 2015* и www.nsi.bg.

Фиг. 1. Разполагаем доход, реално потребление и норма на спестяване на домакинствата, 2001 - 2015 г.

На второ място, в периода 2009 - 2011 г. е налице забавяне както на темпа на нарастване на разполагаемия доход, така и на нарастването на потреблението, като тази тенденция е по-силно проявена по отношение на потреблението. Това е и основната причина за посоченото значително повишение на нормата на спестяване в годините след рецесията от 2009 г., като тя достига най-високата си стойност от 10,6% именно през 2010 г. С други думи, най-голямото повишение на спестяването се наблюдава по време на периода на спад на доходите, което е нехарактерно за традиционната хипотеза за абсолютния доход. Този факт подсказва за важното значение на очакванията за бъдещето при формиране на поведението на домакинствата в периоди с различни характеристики на икономическата среда. Оптимистичните очаквания, които преобладават до около средата на 2008 г., подтикват домакинствата да потребяват повече, включително и за сметка на увеличено ползване на заемни средства, поради убеждението, че очакваните по-високи бъдещи доходи ще позволят и в следващите периоди то да расте достатъчно бързо. Резултат от това е бързото нарастване на потреблението и ниската норма на спестяване. След 2009 г. прекъсването на положителните тенденции в динамиката на основни показатели за икономиката води до нарастване на песимизма и значително по-предпазливо поведение с добре изразен спад в потреблението, както и в ползването на кредити, което резултира в значително повишаване на нормата на спестяване.

Друг факт, който се откроява по отношение на спестяването на домакинствата в България, е неговият относително нисък дял в общото национално спестяване в сравнение с останалите страни от ЕС. За периода от 2001 до 2012 г. този дял в България възлиза на 25,2%, като сред другите страни-членки единствено Латвия (4,4%), Естония (10,8%) и Литва (15,3%) имат по-ниска стойност на този индикатор за посочения времеви интервал.² Като цяло в ЕС е налице известна зависимост между дела

² Периодът, използван в това сравнение, е ограничен до 2012 г., тъй като за България не са налични сравними данни за целия период до 2015 г.

на домакинското спестяване в националното и съотношението между националното спестяване и инвестициите. В страните с нисък относителен дял на домакинското спестяване в националното се наблюдава и превишение на нормата на инвестициите над нормата на спестяването. Такива страни освен България са Чехия, Литва, Латвия и Естония, като в тях делът на домакинското спестяване в националното е средно 19,5%. Обратно, високият дял на спестяването на домакинствата в общото спестяване кореспондира с превишение на нормата на националното спестяване над нормата на инвестициите, както е случаят с Германия, Франция, Нидерландия, Белгия и Австрия, в които средният дял на домакинското спестяване в националното е 64,6%.³ Посоченото подчертава важността на домакинското спестяване като източник на средства за финансиране на инвестициите. В този смисъл България е в относително неблагоприятна ситуация предвид на ниското домакинско спестяване през целия период. Това поставя икономиката в силна зависимост от външни спестявания, чиято динамика може да бъде твърде нестабилна.

Средният темп на нарастване на потреблението на домакинствата през периода възлиза на 3,4%, като проявява съществена изменчивост в отделни подпериоди. Докато до 2007 г. средният темп е 4,3% и в отделните години често надвишава темпа на нарастване на разполагаемия доход, то от 2008 г. по-консервативното поведение намира израз в по-нисък среден прираст на потреблението от едва 2,5% и доста по-малки превишения над темпа на дохода (виж *Табл. 1*). Лекото ускоряване на икономическия растеж и раздвижването на трудовия пазар през последната година до известна степен започва да връща оптимизма в очакванията и растежът на потреблението показва известно повишение.

Табл. 1. Избрани показатели за доходите и потреблението на домакинствата в България, 2001 – 2015 г.

	Темп на изменение на реалния разполагаем доход	Темп на изменение на реалното потребление	Дял на разходите за храна и безалкохолни напитки
2001	-4,3	-4,6	41,3
2002	5,9	6,0	38,8
2003	5,3	4,1	36,7
2004	2,5	5,1	36,2
2005	4,6	2,4	35,8
2006	5,8	4,6	35,2
2007	11,9	12,5	35,7
2008	4,2	2,3	36,1
2009	2,7	-0,9	36,1
2010	-2,6	-4,1	37,2
2011	-2,7	0,1	37,0
2012	6,8	6,1	35,0
2013	9,9	10,2	34,6
2014	4,2	3,8	34,2
2015	2,4	2,8	33,2

Изчислено от автора по: НСИ. *Бюджети на домакинствата в Република България 2001 – 2015* и www.nsi.bg.

³ Цитираните данни и извършените сравнения са на базата на изчисления на автора по данни от Евростат (ec.europa.eu/eurostat) и НСИ (www.nsi.bg).

Близката динамика на потреблението и текущия разполагаем доход се откроява и при разглеждане на процесите по краткосрочното изглаждане на потреблението от страна на домакинствата. Подходът към техния анализ включва сравнение на колебанията на разполагаемия доход и на потреблението около трендовите им стойности и търсенето на различия в тях. При него се възприема позицията, че при наличие на поведение, насочено към изглаждане на потреблението, вариациите в него следва да бъдат значително по-малки, отколкото вариациите в дохода. При това колкото по-консервативно е поведението на домакинствата, толкова по-малки следва да са и измененията в равнището на потреблението спрямо тези в дохода. Потенциалът на този анализ е демонстриран в [6].

На **Фиг. 2** са представени процентните отклонения на реалните стойности на разполагаемия доход и потребителския разход на домакинствата спрямо трендовите им стойности за периода, които са изчислени с помощта на филтъра на Ходрик-Прескот [10]. Близката зависимост на потреблението от текущия доход е ясно видима. Забелязват се само няколко кратки периода, в които колебанията в потреблението са отчетливо по-малки от тези в дохода – през 2004 г. и донякъде в периода между средата на 2007 г. и началото на 2010 г. Но дори и в тези случаи разликите между двете променливи са твърде малки и епизодични, за да позволят да се говори за реално изглаждане на потреблението. Разликата между стандартните отклонения на двата показателя също е твърде малка – за разполагаемия доход то е 3,64, а за потреблението възлиза на 3,55.

Изчислено от автора по: НСИ. *Бюджети на домакинствата в Република България 2001 - 2014* и www.nsi.bg.

Фиг. 2. Колебания на дохода и потребителските разходи около трендовите им стойности по тримесечия, 2001 - 2014 г. (в %)

Най-вероятната причина за описаното отсъствие на изглаждане на потреблението е липсата сред по-голямата част от домакинствата на възможности за компенсиране на загубен доход чрез натрупани ликвидни активи (спестявания) или чрез ползване на заемни средства. В подкрепа на това твърдение може да се посочи разпределението на депозитите на домакинствата по количествени категории, според което депозитите с размер до 1000 лв. представляват средно около 77% от всички депозити в периода 2005 – 2015 г. Въпреки че от информацията за структурата на депозитите не

може директно да се правят изводи за точното разпределение на най-ликвидната част от финансовото богатство, тъй като общият брой на депозитите значително превишава броя на населението, и съответно на домакинствата (т.е. много лица притежават по повече от един депозит), тя все пак дава индикация за ограничените възможности на голяма част от домакинствата да разместват потреблението си във времето с помощта на натрупани активи.

Все пак в данните на БНБ прави впечатление и нарастването на броя и общия размер на депозитите в средните категории – между 2500 и 20 000 лв.²⁶ Броят им се увеличава повече от двойно, а номиналният им размер нараства 2,4 пъти – от 5,59 млрд. лв. през 2005 до 13,4 млрд. лв. към края на 2014 г. Това нарастване на общия размер обаче е доста по-бавно от наблюдаваното при най-големите депозити, където то е близо 7 пъти. В този смисъл динамиката на тази част от богатството на домакинствата наподобява характеристиките на спестяването по децилни групи, където очаквано се проявява тенденцията домакинствата с по-ниски доходи да спестяват по-малко.

По отношение на достъпа на домакинствата до заемни средства данните също дават основания да се говори за съществено влияние на ликвидните ограничения. Въпреки че в периода 2001 - 2008 г. се наблюдава ускорен ръст на кредитите за домакинствата, като средният годишен темп на нарастване достига 43,1%, съотношението им към БВП (наричано понякога „кредитно проникване“) достига максимална стойност от едва 27% през 2009 г.²⁷ Макар и достигнато за кратко време, това равнище е много под съответните стойности за развитите страни. Така например през същия период аналогичното съотношение в САЩ е 86%, в Канада – 80%, в Австралия – 102%, а средното съотношение за страните от Евророната е 58%.²⁸ Това ниско кредитно проникване е основание да се смята, че все още големи групи от домакинства нямат възможност да ползват достатъчно свободно кредити при необходимост, поради което тяхното потребление се определя до голяма степен от текущия им доход.

Не на последно място, от значение за динамиката на потреблението и спестяването на домакинствата е и самото равнище на техния доход. За България то често е определяно като „твърде ниско“, за да позволи на домакинствата да спестяват и да разместват потреблението си във времето. Като доказателство за ниското равнище на дохода се използват разнообразни индикатори и сравнения с други страни. Един от най-подходящите за целта показатели обаче е делът на разходите за храна в общите разходи на домакинствата. Той дава представа за трудностите, които домакинствата срещат придоволяване дори на базисни потребности, а оттам и за спестяване на част от дохода си.

Между 2001 г. и 2015 г. относителният дял на разходите за храна в общите разходи на домакинствата в България бележи трайно намаление от 41,3% до 33,2% (виж **Табл. 1**). По-значимо изключение от тази тенденция се наблюдава само през 2010 г., когато е налице спад на реалните доходи под действието най-вече на значителното нарастване на броя на безработните. В останалата част от периода цялостната тенденция на намаление на дела на разходите за храна се проявява паралелно с нарастването на реалните доходи на домакинствата. Въпреки това този дял остава значително по-висок

²⁶ Данните за структурата на депозитите са налични на сайта на БНБ на адрес: www.bnb.bg, Раздел Статистика – Парична и лихвена статистика – Парична статистика – Депозити и кредити по количествени категории и икономически дейности. Представянето им в доклада би натоларило изложението с твърде голямо количество общодостъпни данни.

²⁷ Изчисленията са извършени на базата на данни от Българска народна банка (www.bnb.bg).

²⁸ Виж например [2], [7].

отколкото е в голяма част от останалите страни от ЕС.²⁹ Толкова висок дял е индикация за значителни трудности при задоволяване на основни потребности за голяма част от домакинствата. Те имат принос както за ниската норма на спестяване, така и за отсъствието на влияние от страна на други фактори като финансово развитие и норма на възвращаемост, а също и за зависимостта на потреблението от текущия доход [5].

Заклучение

Описаните особености на динамиката на потреблението и спестяването на домакинствата в България през разгледания период очертават сравнително неблагоприятна картина. Налице е близка зависимост на потреблението на домакинствата от текущия им доход, която се проявява при различни разрези на неговата динамика. От своя страна нормата на спестяване като цяло е сравнително ниска, въпреки че след рецесията от 2009 г. се повишава значително и се задържа относително стабилна. Като основни фактори, стоящи зад наблюдаваните процеси, се очертават очакванията на домакинствата за бъдещото развитие на икономиката, ограничените възможности за използване на натрупани ликвидни активи или заемни средства за компенсиране на загубен доход, както и като цяло ниското равнище на разполагаемия доход. В този смисъл именно разширяването на достъпа на повече домакинства до заемни средства и разнообразяването на възможностите за спестяване се очертават като основни мерки за освобождаване на потреблението от зависимостта му от текущите изменения в разполагаемия доход и за повишаване на спестяването.

Литература:

1. Дамянов, Д. *Спестяване на домакинствата в България (1994 – 2014)*. Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „Доктор”, УНСС, 2016.
2. BIS. *Long Series on Total Credit and Domestic Bank Credit to the Private Nonfinancial Sector*. Basel, Bank for International Settlements, 2014.
3. Browning, M., M. D. Collado. The Response of Expenditures to Anticipated Income Changes: Panel Data Estimates. *American Economic Review*, vol. 91 (3), 2001, pp. 681–692.
4. Carroll, C. A Theory of the Consumption Function, With and Without Liquidity Constraints. *Journal of Economic Perspectives*, vol. 15 (3), 2001, pp. 23–45.
5. Damyanov, D. Real Returns, Interest Income Tax, and Household Saving in Bulgaria. *Economic Alternatives*, 2016, Issue 1, pp. 15–23.
6. Deaton, A. Saving and Liquidity Constraints. *Econometrica*, vol. 59 (5), 1991, pp. 1221–1248.
7. Dembiermont, C., M. Drehmann, S. Muksakunratana. How Much Does the Private Sector Really Borrow? A New Database for Total Credit to the Private Nonfinancial Sector. *BIS Quarterly Review*, March 2013, pp. 65–84.
8. Friedman, M. *A Theory of the Consumption Function*. Princeton, Princeton University Press, 1957.
9. Hall, R. Stochastic Implications of the Life Cycle-Permanent Income Hypothesis: Theory and Evidence. *Journal of Political Economy*, vol. 86 (6), 1978, pp. 971–987.
10. Hodrick, R., E. Prescott. Postwar U.S. Business Cycles: An Empirical Investigation. *Journal of Money, Credit and Banking*, vol. 29 (1), 1997, pp. 1–16.
11. Modigliani, F., R. Brumberg. Utility Analysis and the Consumption Function: An Interpretation of Cross-Section Data. In: *Post Keynesian Economics*, ed. by K. Kurihara, New Brunswick, 1954, pp. 388–436.
12. Winter, J., K. Schlafmann, R. Rodepeter. Rules of Thumb in Life-Cycle Saving Decisions. *The Economic Journal*, vol. 122 (3), 2012, pp. 479–501.

²⁹ Виж също сравнението в [1].